

De kronieken van de dood

Isabel Casteels

Lannoo

Voor de kleine

Verantwoording 9

Proloog

Een bloederige executie 13

Inleiding

Opstand en executies in de Lage Landen 19

De rechtbank

Tussen rechtvaardigheid en compassie 41

De beul

De kunst van het executeren 69

De patiënt

Het belang van een goede dood 97

Het publiek

Bloeddorstige menigte of betrokken burgers? 123

Het dode lichaam

Van galgenveld tot anatomisch theater 149

Epiloog

De barbaarsheid van vroegere tijden? 175

Over de kroniekschrijvers 189

Tijdslijn 205

Bibliografie 209

Eindnoten 227

Beeldverantwoording 249

Woord van dank 253

Verantwoording

Dit boek is gebaseerd op mijn promotieonderzoek, dat ik van 2020 tot 2024 uitvoerde aan de KU Leuven en Universiteit Leiden, onder begeleiding van Judith Pollmann en Maïka de Keyzer, met financiering van het Fonds Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen. Het is echter geen handelseditie van mijn proefschrift. *De kronieken van de dood* is bedoeld voor een algemeen historisch geïnteresseerd publiek en heeft een andere opzet en boodschap. In mijn proefschrift, getiteld *Looking for Justice. Execution Spectators and the Revolt in the Low Countries, 1520–1585*, ging het er vooral om te onderzoeken waarom executies tijdens de Nederlandse Opstand zo controversieel werden, en wat daarvan de invloed was op het verloop van de Opstand. Om dat te kunnen begrijpen moest ik er eerst achter komen wat mensen in de 16de eeuw eigenlijk verwachtten als ze naar een executie gingen kijken. Het zijn deze verwachtingen van het publiek die in *De kronieken van de dood* centraal staan.

In plaats van een chronologische opbouw, zoals ik in mijn proefschrift hanteerde, heeft dit boek daarom een thematische indeling waarbij in ieder hoofdstuk een van de hoofdrolspelers tijdens een executieritueel centraal staat: de rechtbank, de beul, de veroordeelde, het publiek en het geëxecuteerde lichaam. Ook het notenapparaat van dit boek is minder uitgebreid dan een lezer van een academisch proefschrift zou verwachten. Die lezer verwijs ik dan ook graag naar mijn dissertatie, vrij raadpleegbaar via de website van de KU Leuven en de Universiteit Leiden.

Wel heb ik ervoor gekozen om bronvermeldingen en literatuurverwijzingen op te nemen in eindnoten, omdat ik veel citeer uit primaire bronnen. Ook heb ik de citaten uit kronieken in het

Nederlands van de 16de eeuw laten staan. Hoewel dit voor de lezer die daar niet aan gewend is misschien wat oefening vergt, vind ik het belangrijk om de schrijvers direct aan het woord te laten. Op deze manier komen we het dichtst bij hoe zij gebeurtenissen destijds hebben waargenomen en beleefd. Waar ik dat nodig achtte heb ik een of meerdere woorden naar het hedendaagse Nederlands vertaald. Tenzij anders aangegeven zijn deze vertalingen dus door mij gemaakt.

Ik verwijs in de tekst regelmatig naar de afbeeldingen in het kleurenkatern. De bijschriften bij de illustraties beschrijven wat er op de prent te zien is; de volledige titel en vindplaats staan te lezen in de beeldverantwoording achteraan in het boek. In dat nawerk vertel ik ook wat meer over de belangrijkste kroniekschrijvers die in dit boek aan het woord komen. Verder vindt de lezer daar een beknopte tijdlijn met enkele relevante data voor dit boek.

Om de leesbaarheid te bevorderen heb ik ervoor gekozen om bij algemene voorbeelden de mannelijke vorm aan te houden – de meeste terdoodveroordeelden in deze periode waren namelijk mannen. Dat neemt niet weg dat veel van de normen die van toepassing waren op mannelijke veroordeelden ook golden voor vrouwen. Waar er verschillen waren in hoe er werd omgegaan met mannelijke en vrouwelijke veroordeelden heb ik dat aangegeven. Zo kregen vrouwen vaak andere vormen van de doodstraf opgelegd, zoals de lezer uit de tekst kan opmaken.

Ik gebruik de termen ‘Nederlanden’ of ‘Lage Landen’ om te verwijzen naar de lappendeken van semionafhankelijke heerlijkheden, hertogdommen en graafschappen die in 1543 door het huis Habsburg werden verenigd en een speciale juridische status kregen als erfelijke landen van Karel v en zijn zoon Filips II. Dat gebied omvatte ongeveer het huidige België, Nederland, Luxemburg en de noordelijke regio’s van Frankrijk. In mijn boek hoort daar ook het prinsbisdom Luik bij, hoewel dit formeel een onafhankelijk leengoed binnen het Heilige Roomse Rijk was. De prins-

bisschoppen waren in deze periode nauwe bondgenoten van de Habsburgse landsheren en daarom kan het prinsbisdom dus cultureel en politiek worden beschouwd als onderdeel van de Lage Landen.

Ik verwijs in dit boek naar aanhangers van het gereformeerde geloof als 'gereformeerden' of 'calvinisten'. Die laatste term neem ik over wanneer deze gelovigen zo door tijdgenoten werden aangeduid of in gangbare uitdrukkingen als de calvinistische republieken, die tussen 1576 en 1585 in verschillende steden in de Lage Landen werden opgericht. In andere gevallen gebruik ik het begrip 'gereformeerd'. Met 'protestanten' bedoel ik de verschillende stromingen van religieuze dissidenten (met name lutheranen, wederdopers of anabaptisten, en gereformeerden), en met 'geuzen' (en de afgeleide namen 'bosgeuzen' en 'watergeuzen') verwijs ik naar degenen die zich verzetten tegen het Habsburgse regime. De term werd voor het eerst gebruikt door het Eedverbond der Edelen nadat zij in 1566 hun smeekschrift aan de landvoogdes Margaretha van Parma aanboden, maar kwam al snel te staan voor rebellen in het algemeen. Vijandige tijdgenoten gebruikten de term geuzen vaak ook om aanhangers van het gereformeerde geloof mee aan te duiden.

Deze penning herinnert aan de executies die in de nasleep van de Beeldenstorm werden uitgevoerd. De penning is afkomstig uit de kringen van tegenstanders van het regime. De boodschap is cynisch. Het opschrift luidt: 'De ketters hebben de kerken gebroken, de katholieken hebben er niets tegen gedaan, dus moeten ze allemaal maar worden opgehangen. In het jaar 1568.'

Proloog

Een bloederige executie

Ieper, 16 april 1567. Het is druk op de Grote Markt op deze woensdagochtend. Al sinds 8 uur verzamelen gewapende soldaten zich op het plein. Niet alleen de Ieperse schutterijen, de lokale burgermilities, zijn aanwezig, ook de Waalse en Vlaamse huursoldaten die zich sinds kort in de stad bevinden zijn massaal uitgerukt. Voor het Kasselrijhof staat een galg opgesteld. De soldaten vormen een brede ring rondom het schavot. Er verschijnen steeds meer stedelingen op de markt. Ze weten wat er gaat komen: ze gaan kijken naar een executie. Het is lang geleden dat het marktplain zó vol stond.

Een van de aanwezigen is Augustijn van Hernighem. Dat is geen verrassing. Van Hernighem, die rond 1540 geboren is in Ieper, is gefascineerd door terechtstellingen. Als korenmeter en broodweger van de stad is het zijn taak om het graan te verdelen, maar al heel wat jaren houdt Augustijn ook een kroniek bij waarin hij nauwkeurig *'alle justicie hier binder stede ghedaen'* vastlegt. Van de bijna driehonderd executies die hij tijdens zijn leven bijwoont en in zijn dagboek beschrijft, zal de terechtstelling van vandaag misschien wel de meeste indruk op hem maken.

De sfeer op het marktplain is gespannen. Eigenlijk is de stemming in de Nederlanden al maanden om te snijden. Bijna een jaar eerder, in de zomer van 1566, werden de Lage Landen opgeschrikt door de Beeldenstorm, waarbij aanhangers van de Reformatie, die

de Kerk wilden zuiveren van ‘afgoderij’ van de paapse beelden-dienst, de interieurs van kerken en kloosters kort en klein sloegen. Ook Ieper bleef niet gespaard. Vol afschuw moest Van Hernighem, een vrome katholiek, toekijken hoe een menigte door de kerken en kloosters raasde, *‘zoo datter niet ghebeels en bleef in de kercke’*.¹

In de maanden daarna bleef het onrustig. In een poging om de orde te herstellen zagen de lokale autoriteiten zich gedwongen om te onderhandelen met de protestanten. In sommige steden, waaronder Ieper, hadden de gereformeerden bedongen dat zij voortaan ook hun religie mochten uitoefenen. Tot dan toe stond de doodstraf op iedere vorm van religieuze dissidentie: het is een van de redenen waarom de Beeldenstorm was uitgebroken. Met verbijstering zag Van Hernighem hoe zij hun geloofsovertuigingen predikten in hun zelfgebouwde gebedshuizen – geuzentempels werden ze genoemd. Ze doopten, trouwden en begroeven hun doden in het openbaar, volgens de gereformeerde riten.

Maar al snel keerde het tij: de toezeggingen aan de protestanten bleken bedoeld als tijdelijke oplossingen om de rust te bewaren en een voor een werden de pasverworven rechten weer ingetrokken. In steden waar een beeldenstorm had plaatsgevonden, werden soldaten ingekwartierd. In de vroege lente van 1567 werden de laatste calvinistische troepen verslagen en het aanhangen en verkondigen van de ‘nieuwe religie’ was tegen Pasen alweer strafbaar. In Ieper legden soldaten de resten van de geuzentempels die ze hadden afgebroken op de markt rondom de schandpaal, waar ze voor een spotprijsje te koop werden aangeboden.

Op 16 april, als de eerste opstandelingen geëxecuteerd zullen worden voor hun rol in de ‘troebelen’ van het afgelopen jaar, ziet Van Hernighem vanaf het marktplein hoe soldaten drie terdood-veroordeelden van de gevangenis naar het schavot brengen. Twee van hen hadden zich aangesloten bij de troepenmacht van de calvinisten. De derde is een gereformeerde predikant, Malliaert

Onger, afkomstig uit Elverdinghe, een dorpje vlak bij Ieper op het Vlaamse platteland.

Vooral de executie van Onger is zwaarbeladen. Bij zijn gevangenneming hebben de soldaten zich misdragen. Maar liefst achttien huizen werden geplunderd. De dorpsbewoners vluchtten de kerk in en toen die werd binnengevallen, verschilden ze zich in de kerktoeren. Ten minste één dorpeling overleefde het niet: zijn oog werd uitgestoken. Zes aanhangers van de Reformatie, onder wie Onger, werden gevangengenomen en naar Ieper gebracht. In Ieper werd Onger verschillende keren verhoord, soms met geweld, over de plannen van de calvinistische troepen. Toen de nieuwe religie opnieuw verboden werd, was hij een van de eersten die zou worden geëxecuteerd, door ophanging aan de galg. Een zeer onervol einde.

De predikant heeft sympathisanten onder de toeschouwers. Van Hernighem ziet dat enkelen van hen hem vaarwel kussen. Als Onger het schavot beklimt, volgen er meer steunbetuigingen. Een van de toeschouwers roept hem toe: *'Hebt goet betrouwen!'* Eenmaal boven aan de ladder van de galg, met de strop al om zijn nek, vraagt Onger zelf aan de officier: *'Myn beere, mach ic wel wat spreken?'*

Dan gaat alles opeens heel snel. Er ontstaat onrust onder het publiek. In het gedrang komen de bewakers klem te zitten tussen het schavot en de mensenmassa. In paniek beginnen ze om zich heen te schieten. De toeschouwers kunnen geen kant op. Wanhopig proberen ze te vluchten of te schuilen in de huizen aan het marktplein. De soldaten blijven schieten op alles wat beweegt. Na een paar minuten is het doodstil en ligt het plein vol met doden en gewonden, vertrapte mantels, hoeden en pantoffels, omvergelopen marktkraampjes en melktonnen. De soldaten doorzoeken een voor een de zakken van de doden, op jacht naar geld of waardevolle spullen. Onger en de twee rebellen worden alsnog opgehangen.

Augustijn van Hernighem overleeft het drama, maar de gebeurtenissen maken een verpletterende indruk op hem. *‘Daer was zulck jammere, zoo dat noyt bin menschen gbedincken in de stede gbezien en was’*, noteert hij verslagen in zijn kroniek. *‘De soudaten diewelcke op de Halle waeren schooten zoo afgryselyck dat niet om schryven en es’*. Vooral onder de ouderen en zieken, die niet goed weg konden komen, zijn veel slachtoffers gevallen. Augustijn somt de doden en gewonden op. Jacop Gheraert, doodgeschoten in het midden van de markt. Jan Lamoot, in zijn hoofd gehouwen door een hel-lebaard, zijn hersenen verspreid over het marktplein. Seghers de Barmentier, doodgeschoten voor zijn marktkraam. Willem Rabant, op zijn hoofd geslagen met een haakbus en vervolgens neergestoken, stierf binnen een dag. Adriaen van Dusten, een oude man, neergeschoten, stierf binnen drie dagen. Jan van Hernighem, Augustijns eigen broer, ook *‘duergeschooten’*.

Tot twee weken na het bloedbad overlijden er nog slachtoffers aan hun verwondingen. In totaal zouden er dertig doden te betreuren zijn, maar liefst tachtig toeschouwers raakten gewond. Ter herdenking aan de vreselijke gebeurtenis schrijft Van Hernighem een vers:

Den zesstienten in April, elck doens zach

T’ Yper, ter maerct wesende, eenen derrelycken Woensdach.²

Augustijn van Hernighem was niet de enige kroniekschrijver die was aangeslagen door de ramp. In de hele Nederlanden deden kroniekschrijvers verslag van het voorval en werd er gespeculeerd over hoe het zo mis had kunnen gaan. Een anonieme getuige uit Ieper benadrukte de misdragingen van de *‘vremde soldaeten’*. Zij zouden verantwoordelijk zijn voor de *‘grootte beroerte’*, en zouden uit het niets op het volk hebben ingeschoten, dat totaal geen

weerstand bood.³ Ook in Elverdinghe, de woonplaats van Onger, waren ze al snel op de hoogte van het drama. Volgens landsman Jacob Pladijs was de onrust weliswaar begonnen onder de toeschouwers, maar lag de schuld bij de soldaten, die *'toornig'* (kwaad) waren geworden en daarom waren gaan schieten.⁴

In Gent waren de meningen verdeeld. Volgens Marcus van Vaernewijck had het executiepubliek zich voorbeeldig gedragen. De gevangenen hadden deerniswekkend de Heer aangeropen, waarop de toeschouwers ze uit medelijden waren beginnen te troosten. De soldaten hadden daarop het vuur geopend op de omstanders, die *'bloot ende zonder gheweer'* waren. Volgens Van Vaernewijck dachten de soldaten ten onrechte dat er een samenzwering onder het volk was om de gevangenen van het schavot te bevrijden. Een *'quaet ongheoorlooft stick'*, noemt Van Vaernewijck het gedrag van de soldaten.⁵ Zijn stadsgenoot Filips van Campene dacht er heel anders over. Volgens hem wilden *Guuds* (geuzen) met geweld door de bewakers heendringen om dichterbij de predikant te kunnen komen. Pas toen ze dat zagen, zouden de soldaten zijn beginnen te schieten.⁶

Zelfs in Antwerpen, meer dan honderd kilometer ten oosten van Ieper, waren kroniekschrijvers op de hoogte. Godevaert van Haecht, die zelf als lutheraan een aanhanger was van de nieuwe religie, legde ook de schuld bij de soldaten. Net als Van Vaernewijck benadrukte hij dat de soldaten hadden verzonnen dat ze zich moesten verweren tegen calvinisten. Het tegendeel was waar, volgens Van Haecht: *'Het waeren meest papisten (katholieken) om de justicie te sien'*. Volgens Van Haecht hadden de soldaten zelfs de hele stad willen plunderen, en hadden de Ieperlingen dat zelf moeten beletten *'door met wapen in haer dueren'* te gaan staan.⁷

Wat de precieze aanleiding is geweest voor het Ieperse drama, zullen we waarschijnlijk nooit weten. Het bloedbad maakt één ding heel duidelijk. Executies in de 16de-eeuwse Lage Landen waren ook voor de toeschouwers soms levensgevaarlijk.

Vanaf de 16de eeuw werden de Nederlanden regelmatig afgebeeld in de vorm van een leeuw: de Leo Belgicus. Kaartenmakers Michael van Aitzing en Frans Hogenberg, die werkzaam waren in Keulen, deden dat voor het eerst op deze kaart uit 1583. De Zeventien Provinciën waren: de graafschappen Holland, Zeeland, Zutphen, Vlaanderen, Henegouwen, Namen en Artesië, de hertogdommen Brabant, Luxemburg, Limburg en de landen van Overmaas en Gelre, de heerlijkheden Overijssel, Groningen en Ommelanden, Friesland, Utrecht en Mechelen, en het markgraafschap Antwerpen.

Inleiding

Opstand en executies in de Lage Landen

In het Escorial, een imposant klooster nabij Madrid, ziet Filips II zijn levenseinde naderen. De 71-jarige Spaanse koning worstelt al jaren met zijn gezondheid. Aanvallen van jicht kluisteren hem aan zijn bed of aan de speciale stoel die hij heeft laten maken om de pijn enigszins te verzachten. Maar in deze zomermaanden van 1598 gaat zijn toestand snel achteruit.¹

Zou de Spaanse koning op zijn doodsbed zijn leven hebben overdacht, dan zouden zijn gedachten misschien wel zijn afgedwaald naar de periferie van zijn rijk, naar de Lage Landen aan de Noordzee. In 1555 had hij zijn vader, Karel V, opgevolgd als Heer van de Nederlanden. De Habsburgse Karel V, keizer van het Heilige Roomse Rijk, was er tijdens zijn regeerperiode in geslaagd om de lappendeken van heerlijkheden, graafschappen en hertogdommen in de Lage Landen te verenigen tot één staatkundig geheel, een project dat al in de 14de eeuw onder de Bourgondische hertogen in gang gezet was.²

Het is geen wonder dat Karel V, zelf geboren in 1500 in Gent, zoveel moeite deed om 'zijn' Nederlanden tot een staatkundige eenheid te maken. De Lage Landen waren een welvarend, verstedelijkt gebied, rijk geworden door commercie en nijverheid.³ Het levendige handelsverkeer langs de vele rivieren en de Noord- en Zuiderzee had ervoor gezorgd dat de steden en gewesten onderling stevig met elkaar verbonden waren geraakt. Ook op

cultureel vlak groeiden de Lage Landen naar elkaar toe. Hoewel er meerdere talen werden gesproken – Nederlands en Frans, maar ook lokale dialecten – deelden de inwoners vele tradities en gebruiken.⁴

Karel v voltooide de unificatie van de Nederlanden met de inlijving van het prinsbisdom Utrecht in 1528 en het hertogdom Gelre in 1543. Zo ontstond een min of meer aaneengesloten gebied in de invloedssfeer van de Habsburgers. Met de Pragmatieke Sanctie bepaalde de keizer in 1549 dat de Zeventien Provinciën, zoals de Habsburgse Nederlanden werden aangeduid, voortaan een dynastieke eenheid vormden die alleen als geheel konden worden geërfd.⁵ En zo maakte Filips in datzelfde jaar een tocht door de Nederlanden om kennis te maken met zijn toekomstige onderdanen. De kroonprins werd in alle belangrijke steden feestelijk ontvangen en gehuldigd.⁶

De Nederlanden zouden een vergiftigd geschenk blijken. Hoewel Filips er aan het begin van zijn regeerperiode in slaagde een einde te maken aan de al jaren aanslepende oorlogen met de Franse koning, de aartsvijand van de Habsburgers, had hij een land geërfd dat op het punt van ontploffen stond. Al tijdens de regeerperiode van zijn vader was vanaf 1517 onder invloed van de kerkhervormer Maarten Luther de Reformatie op gang gekomen in het Heilige Roomse Rijk. Luther en zijn volgelingen hadden kritiek op bepaalde leerstukken en praktijken binnen de katholieke Kerk, met name op de heiligenverering en de aflatenhandel, die volgens hen in strijd met de Bijbel waren. In zijn bekende 95 stellingen klaagde Luther de wantoestanden binnen de katholieke Kerk aan. De ideeën van Luther konden zich door de opkomst van de boekdrukkunst snel verspreiden. De Reformatie veroorzaakte een scheuring in het christendom. Er ontstonden verschillende protestantse stromingen: eerst het lutheranisme, en vervolgens het anabaptisme – de aanhangers daarvan kennen we ook als wederdopers en doopsgezinden – en later, onder invloed van de